ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՀԱՎԱՏ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

XIX դարի 90-ական թվականներին հայ ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական ազատագրման նշանաբանով ծավալված պայքարը շարունակում էր զարգացրվել որպես առաջին հերթին թուրքական բռնակալական լծից արևմտահայ ժողովրդի ազատագրման համար մղվող շարժում։ Պետական քաղաքականությունն դարձած զանգվածային ջարդերը, որպես սարսափելի մի ուրվական, դամոկլյան սրի նման կախված էին արևմտահայության գլխին։ Չնայած 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո Հայկական հարցը դադարել էր Թուրքիայի ներքին հարցը լինելուց, սակայն ազգայնական մոլուցքով բռնված թուրք կառավարողների համար նման խնդիր ընդհանրապես գոյություն չուներ։ Հայկական հարցը համարելով Թուրքիայի ներքին գործը և կամենալով խուսափել ինչպես Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածով, այնպես էլ 80-ական և 90-ական թվականներին խոստացած կամ ստորագրած բարենորոգումների ծրագրերով կատարվելիք բարեփոխումների կենսագործումից, սովորաբար փորձեց մեկընդմիշտ լուծել այդ հարց-հանգույցը հայերին բնաջնջելու մեթոդով։ Սկսվեց «զուլումի» ժամանակաշրջանը։

Այդ շրջանում պանիսլամիզմն արդեն պարարտ հող էր ստեղծել մի առավել հետադիմական գաղափարախոսության՝ պանթուրքիզմի համար, որը 80 ական թվականներից սկսած ձևավորվեց որպես համաթուրանական մարտնչող տեսություն։ Պանթուրքիզմի առաջին քարոզիչներից մեկը Իսմայիլ բեյ Գասպիրալին էր՝ (Գասպրինսկի) Բախչիսարայի թաթար քաղաքապետը, «Ռուսաստանի մահմեդականները» գրքի հեղինակն ու «Թերջումենի» խմբագիրը։ Նրա հետևորդներն էին՝ Ռուսաստանից Կ. Պոլիս տարագրված Յուսուֆ օղլի Ակչուրան, XIX դարի 90-ական թվականներին Փարիզում հանգրվանած Ահմեդ Ռիզան, Ա. Աղաևը ու երիտթուրքերի գաղափարական մյուս առաջնորդները։ Նրանց ստեղծած ազգայնական-շովինիստական տեսությունը նպատակ էր դնում ստեղծել համաթուրանական մի պետություն՝ Ղրիմից մինչև Ալթայ, Կազանից Միջերկրական ծով, Կովկասյան լեռնաշղթայից Պարսից ծոց, իսկ այդ տարածքում ապրող մյուս ժողովուրդները դատապարտվում էին բռնի Ձուլման կամ ոչնչացման։

Թուրքական իշխանությունները թուրք և քուրդ ժողովուրդներին լարում էին հայերի դեմ, բորբոքում նրանց կրոնական մոլեռանդությունը և կազմակեր-

պում ազգամիջյան ջարդեր։ Արևմտահայության համար պատուհաս դարձան կայսրության ռազմական հզորության ամրապնդման և Ռուսաստանի դեմ պատերազմ ծագելու դեպքում դրանց օգտագործելու համար երկրի տարբեր մասերում և հատկապես հայկական նահանգներում 1891 թ. ստեղծված ու արյունռուլթանի պատվին «Համիդիե» կոչված քրդական հեծելազորային գնդերը։ Սրանք իրականում պետք է օգտագործվեին հայ ժողովրդին բնաջնջելու, ինչպես նաև կառավարության դեմ ուղղված կայսրության տարբեր ժողովուրդների ազատագրական շարժումները ճնշելու համար[1]։ Համիդիե գնդերի կազմակերպումն իրականացրեց Զեկի փաշան։

Կառավարության գաղտնի ցուցումով մշտապես կատարվող ոճրագործությունների իսկական հեղինակները քուրդ բեյերն էին ու թուրք աղաներն ու նրանց թիկունքին կանգնած տեղական իշխանությունները։ Քուրդ ցեղապետները բացահայտորեն հայտարարում էին, թե իրենց հանձնարարված է ոչնչացնել հայերին[2]։ Հայկական գյուղերը քրդական հրոսակախմբերի կողմից բարբարոսաբար կողոպտվելուց ու կիսավեր դառնալուց հետո, չէին կարողանում վճարել նույնիսկ իրենց հարկերը և հաջորդ տարվա համար անգամ սերմացու չէին ունենում[3]։

Աղգահալած քաղաքականության իրականացման գործում թուրքական իշխանությունները զգալի տեղ էին հատկացնում նաև խոշոր քաղաքներում կուտակված ապադասակարգային տարրերին։ Հատկապես օգտագործելով ու բորբոքելով այդ տարրերի կրոնական մոլեռանդությունը, կաշառելով ու շոյելով «այդ խուժանին»[4] կազմակերպում են խժդժություններ ու ազգային ջարդեր։

Եվրոպական և ռուսական մի խումբ առաջադեմ հասարակական գործիչներ, ուսումնասիրողներ ու ականատեսներ իրենց աշխատություններում ու ճառերում հրապարակեցին թուրքական իշխանությունների գազանությունները մերկացնող բազմաթիվ փաստեր, ապացուցելով, որ հայկական ջարդերը կազմակերպվում են սոսկ այն պատճառով, որ հայերը փորձում են պաշտպանել իրենց անձն ու ունեցվածքը։ Նրանք վերստին հաստատում էին այն իրողությունը, որ այդ ջարդերը Օսմանյան կայսրությունում կատարվում էին պարբերաբար՝ «որպես քաղաքական ակտ, կապված հայտնի վարչակարգի հետ և մշտապես կիրառվելով սուլթանի ու նրա խորհրդականների հրամանով կամ ներշնչմամբ»[5]։ Այդ հաստատում էր նաև ֆրանսիական դիվանագետ Ժյուլ Կամբոնը. «Դիարբեքիրում, Էրզրումում, Սվազում, Տրապիզոնում և նույնիսկ Կ. Պոլսում տեղական քրիստոնյաներն ապրում էին մշտապես սարսափի տակ,— գրում էր նա,—...կայսրության ամբողջ տարածքով մեկ մոլեռանդ հրոսակախմբերը հարձակվում էին հայ բնակչության վրա, սպանում, թալանում էին, գողանում կանանց և վաճառում շուկայում՝ որպես ստրկուհիներ»։ Իսկ թուրքական ոստիկանության միջամտությունը կատարվում էր այնպիսի ձևերով, «որ հարց էր ծագում, արդյո՞ք այդ մարդասպաններն ու կառավարու-

---

1 Տե՛ս «Բաներեր Հայաստանի արխիվների», 1971, № 1 (28), էջ 81—98։

2 Տե՛ս «Положение армян...», стр. 169.

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133։

4 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 9, М., 1957, стр. 7.

5 «Положение армян...», стр. 173.

թյունը չէին գործում միասնական և արդյո՞ք չէին համաձայնվել լիովին ոչնչացնել հայ ազգը»[6]։

90-ական թվականների սկզբներից հայկական ջարդերն սկսեցին կրել հաջորդական բնույթ, իսկ 1893—1894 թթ. մինչև 1896 թ. ներառյալ դար-

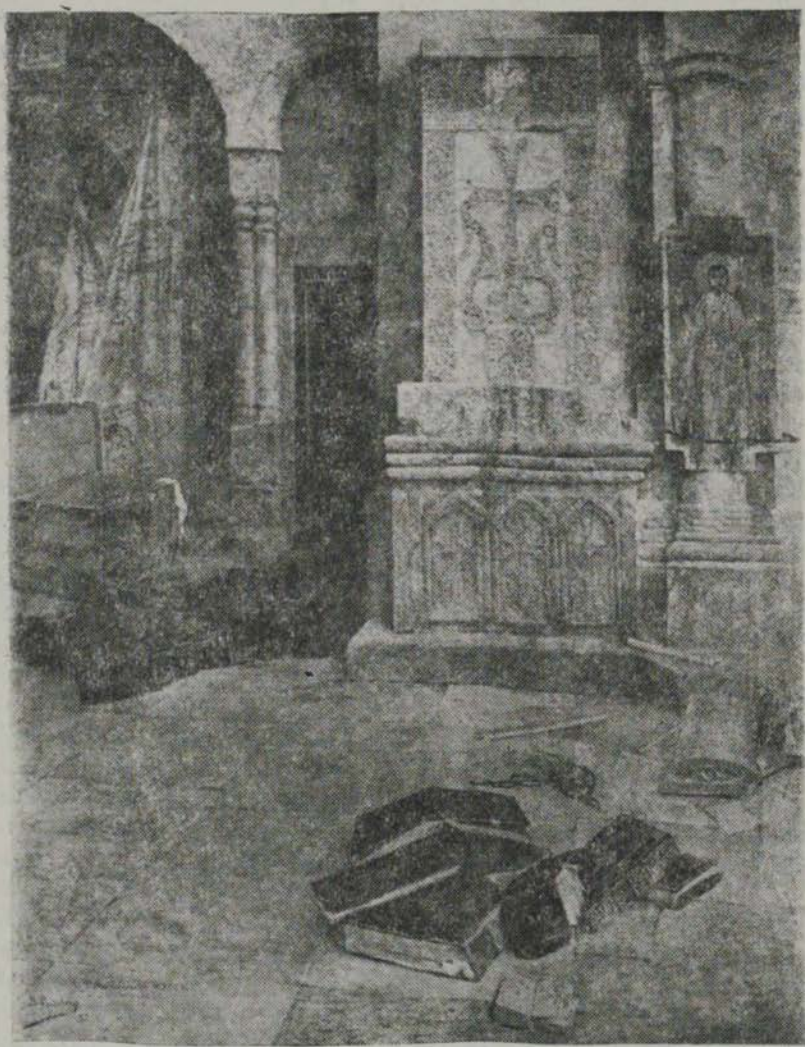

Ոտնահարված սրբություն: Գործ Վ. Սուրենյանցի

ձան առավել զանգվածային ու ահավոր և տարածվեցին հայաբնակ բոլոր վայրերում։

Սուլթանական բռնապետության կողմից կատարվող համատարած այս

---

6 *Жюль Камбон*, Дипломат, 1946, стр. 49.

ջարդերին դիմադիր ծավալվեց ու նոր թափ ստացավ արևմտահայերի ազատագրական պայքարը։ Ազատագրական ընդվզումներն իրենց հերթին բռնկվեցին թուրքական իշխանությունների կողմից ջարդերի կազմակերպման առաջնեկներ դարձած այն վայրերում, որոնք հայտնի էին թուրքական բռնակալության դեմ մղած ազատագրական երկարատև պայքարի իրենց ավանդույթներով։

1890 թ. ամռան սկզբներին Կ. Պոլիս հասավ տագնապի մի կեղծ ահազանգ, թե իբր Կարինի (էրզրում) հայերը քաղաքում զինապահեստներ ունեն և ապստամբության են պատրաստվում։ Բ. Դռնից ստացած հրամանի համաձայն, տեղական իշխանությունները խուզարկեցին Սանասարյան վարժարանը, ս. Աստվածածնի հայոց եկեղեցին, առաջնորդարանը և նրա շրջակայքը։ Խուզարկությունն անցավ անարդյունք, սակայն ունեցավ արյունոտ ավարտ։ Հունիսի 18-ին եկեղեցու բակը խուժած թուրք ոստիկանների ջոկատը հանդիպեց պատարագի եկած բազմության դիմադրությանը։ «Պաշտպան հայրենյացի» ղեկավարներ Խ. Կերեկցյանը, Գ. Չիլինկիրյանը, հնչակյան գաղափարներով նոր-նոր ոգևորված Հ. Իշղալացյանը, իրենց մի խումբ ընկերների հետ, երիտասարդության գլուխ անցած դիմադրեցին ոստիկաններին։ Միջադեպը վերածվեց զինված ընդհարման։ Համարյա անզեն ժողովրդի վրա հարձակված ոստիկանները սպանեցին ու վիրավորեցին երկու տասնյակից ավելի հայերի։ Խուզարկություններն ու ձերբակալությունները շարունակվեցին։ Խ. Կերեկցյանին, Հ. Իշղալացյանին ու Հ. Նշկյանին հաջողվեց թաքնվել, իսկ դպրոցի տեսուչ Գևորգ Չիլինկիրյանը խույս տվեց հետապնդումից և անցավ Կովկաս։ Երկու օր անց՝ հունիսի 20-ին իշխանությունների հրահանգով ջարդեր կազմակերպվեցին քաղաքի հայկական թաղամասերում։

Այս դեպքերն արձագանք գտան ինչպես արևմտահայության, այնպես էլ արևելահայության մեջ։ Գնահատվելով որպես իր ազատության համար ոտքի ելած բողոքի արդարացի պոռթկում, Կարինի ցույցը ոգեշնչման աղբյուր հանդիսացավ հայ մշակույթի բազմաթիվ խոշոր ներկայացուցիչների ու ժողովրդական գուսանների ստեղծագործություններում։

Համոզվելով, որ թուրքական բռնապետության դեմ միայնակ հանդես գալն ու հաղթանակի հասնելը մեծ դժվարությունների հետ է կապված, հայ ազատագրական շարժման գործիչները ժողովրդի պայքարի ու հաղթանակի հեռանկարները կապում էին մեծ տերությունների օգնության հետ։ Այս մտայնությամբ էլ Կարինի դեպքերից անմիջապես հետո նրանք ձեռնամուխ եղան ցույցերի ու բողոքագրերի կազմակերպմանը։ Հնչակյանները որոշեցին որպես բողոք Կարինում կատարված խուզարկությունների ու խժդժության, ինչպես և հայ ժողովրդի նկատմամբ տարվող մշտական հալածանքների քաղաքականության դեմ խաղաղ ցույց կազմակերպել Կ. Պոլսում։ Նրանք նպատակ ունեին դրանով նաև բարձրացնել գավառահայության հոգեկան կորովը և հայերի հարստահարության նկատմամբ անտարբերություն ցուցաբերող մեծ տերությունների ուշադրությունը նորից սևեռել Հայկական հարցի վրա։ Պատրաստվեց նաև մի բողոք-պահանջագիր, որը հնչակյան կուսակցության կողմից պետք է ներկայացվեր սուլթանական կառավարությանը։

Սկսվեց ցույցի տենդագին նախապատրաստումը։ Հնչակյան գործիչներ Ռ. Խանազատն ու Գ. Կաֆյանը (Շմավոն) շրջում էին Կ. Պոլսում ցրված բազմաթիվ իջևանատները, ոգևորում հայրենակցական խմբերով այնտեղ հանգր-

վանած գավառացի հայ պանդուխտներին, նրանց բացատրում ցույցի նշանակությունը։ 1890 թ. հուլիսի 15-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցավ հայոց մայր եկեղեցու և առաջնորդարանի թաղամասի՝ Գում-Գափուի անունը կրող հանրահայտ ցույցը։

Եկեղեցում պատարագի էր հավաքվել հոծ մի բազմություն։ Հանկարծ ընդհատվում է ժամասացությունը և լսվում է հայ ժողովրդին ուղղված հնչակյանների կազմած կոչը, որը որպես պահանջագիր պետք է ուղարկվեր սուլթանին։ Այն բարձրաձայն կարդում էր Հ. Ճանկուլյանը, ժողովրդին ոգևորելով պայքարել հանուն ազատության։ Ապա ցուցարարները ներս խուժեցին պատրիարքարան, որտեղ բազմության ցնծագին աղաղակների ներքո Հ. Ճանկուլյանը պատից պոկեց ու պատառոտեց Աբդուլ Համիդ II-ի նկարն ու թուրքական պետական զինանշանը[7]։ Ցուցարարները ստիպեցին Աշգյան պատրիարքին իրենց հետ գալ պալատ՝ սուլթանին հանձնելու բողոքագիրը։ Սակայն ճանապարհին զինված ոստիկանության կրակի տարափի տակ ցուցարարները ստիպված նահանջեցին։ Նրանցից մի քանիսը զոհվեցին, իսկ Հ. Ճանկուլյանը ձերբակալվեց և դատապարտվեց մահվան, որը հետագայում փոխարինվեց ցմահ բանտարկության։ Բանտարկության ու աքսորի դատապարտվեցին նաև մի խումբ այլ գործիչներ։ Նռանդուն ցուցարարներից մեկը՝ ռուսահպատակ Հակոբ Վարդ-Պատրիկյանը, որը դատարանում հանդես եկավ օսմանյան վարչակարգի մերկացմամբ և պաշտպանեց հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները, հանձնվեց ռուսական իշխանություններին։ Կ. Պոլսից երուսաղեմ աքսորվեց նաև Մ. Խրիմյանը։

1890 թ. այդ բուռն օրերին Թիֆլիս ժամանեցին արդեն ճանաչված արևմտահայ հայրենի-գործիչներ Հ. Չագրյանը՝ Հայտնի «Զեյթունի իշխան» մականվամբ, Հ. Սարկավագը և Հունոն (Հարություն աղա), որոնք պրոպագանդում էին Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական շարժման ու համընդհանուր ապստամբության գաղափար։ Արևմտահայերին շուտափույթ օգնության կոչ անելով, նրանք դրամ, զենք ձեռք բերելու և կամավորներ պատրաստելու նպատակով հանդիպումներ ունեցան «Մշակի» խմբագիր Գր. Արծրունու և Թիֆլիսի այլ մտավորականների հետ։

Այդ օրերի նշանակալի իրագործություններից մեկը, այսպես կոչված, «Կուկունյանի արշավանքն» էր։

Պետերբուրգի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մի խումբ ուսանողներ, որոնք 80-ական թվականների վերջերին թարգմանում ու հայ ընթերցողին էին հասցնում բուլղարական ազատագրական շարժումներին նվիրված մարտաշունչ գրքույկներ և կոչ անում բուլղարների օրինակով պայքարի դրոշ պարզել թուրքական բռնապետության դեմ, որոշեցին զինվել և անցնել Արևմտյան Հայաստան և ցուցաբերել գործնական քայլեր։ Այս խմբի ոգին Սարգիս Կուկունյանն էր, 27-ամյա մի երիտասարդ, որ դեռ պատանի թողել էր իր հեռավոր Նուխին ու Նիժը, տվորել Գևորգյան ճեմարանում, ապա ավարտել Ներսիսյան դպրոցը և 1885 թ. հաստատվել Պետերբուրգում։

Ս. Կուկունյանի ու նրա համախոհների գործունեության նկատմամբ հետաքրքրություն ցուցաբերեց և ջանաց զորավիգ լինել Կարապետ Եպյանը։ Նրան, անշուշտ, հուզում էր Հայաստանի անկախության վերականգնման հն-

7 Տե՛ս Հ. Ճանկուլյան, Հիշատակներ հայկական հարցի մասին, մասն Գ, էջ 31։

ռանկարը։ Մի հույս, որին փորձում էր ապավինել ռուսական ծառայության մեջ գտնվող հայ պահպանողական ավագանին։

Կ. Եզյանը ծրագրային առաջադրանք էր տալիս Ս. Կուկունյանին. և համոզում էր վերջինիս նախ մեկնել Իրան, պարսից ծառայության մեջ խանի տիտղոս ստանալ, ապա անցնել Վասպուրական և այնտեղից ծավալել հայ ազատագրական շարժումը։ Այդ նպատակով Եզյանը պարսկական արքունիքում գտնվող բարձրաստիճան հայերի վրա նույնիսկ որոշ հանձնարարականներ է տալիս Կուկունյանին։

Սակայն «Մշակի» խմբագիր Գ. Արծրունին խելամիտ չհամարեց Եզյանի «ձգձգված» ծրագիրը։ 1890 թ. ամռան սկզբներին իր զինակիցների հետ Պետերբուրգից Թիֆլիս ժամանած Ս. Կուկունյանն այցելեց Գ. Արծրունուն, որը և նրան հորդորեց զինված խմբով անհապաղ անցնել Արևմտյան Հայաստան։ Նա Կուկունյանին ու նրա համախոհներին օգնեց նաև զենք ձեռք բերելու գործում։ Թիֆլիսում ցնծությամբ ընդունեցին ու ճանապարհեցին Ս. Կուկունյանին ու նրա մարտական ընկերներին։ Խումբը ժամանեց Շիրակ։ Ալեքսանդրապոլում ու Կարսում աշխատանքներ ծավալվեցին «Երկիր» անցնելու պատրաստվող ջոկատը համալրելու և զինելու համար։ Ոգևորությունն այնտեղ էր հասել, որ մայրերն իրենց որդիներին բերում և օրհնանքով հանձնում էին Կուկունյանին, իսկ երբեմն էլ զինվորագրվելու ցանկություն էին հայտնում անգամ կանայք։ Կարսում վերջնականապես ձևավորված խումբը հասավ ավելի քան հարյուր մարդու, որից շուրջ քսանը՝ ձիավոր։ Խմբի անդամներն իրենց ուսերին կրում էին «Մ. Հ.» («Միություն հայրենասերների») տարբերանշանը։

1890 թ. սեպտեմբերի 24-ին Սարգիս Կուկունյանի, նրա օգնականներ Սարդար Ավետիսյանի ու Աբրահամ Ադամալյանի ղեկավարությամբ խումբը մոտեցավ Թուրքական սահմանին։ Խմբի անդամները կրում էին ռուս կողակների ու լաստերի տարազ ու ձեռներին տանում էին Գր. Լուսավորչի ու աստծի պատկերներով դրոշներ։ Նրանք Արևմտյան Հայաստան էին անցնում քաջ գիտակցելով, որ այլևս վերադարձ չկա, նրանք գնում էին կռվելու, հաղթության շհասնելու դեպքում, զեթ կռվով մեռնելու։

Թուրքական սահմանն անցած խումբը հանդիպեց ու մարտի բռնվեց բրդական մի քանի հեծյալ ջոկատների հետ։ Շուտով երևացին նաև Թուրքական կանոնավոր զորամասեր և հայ ռազմիկները ստիպված նահանջեցին դեպի ռուսական սահմանը։ Դեպի Կաղզվան նահանջող խումբը ստիպված էր հանձնվել ռուսական սահմանապահ զորքերի հրամանատարությանը։ Խմբի գործելակերպը դիտվեց որպես բրեական հանցագործություն և նրա անդամները կանգնեցին ցարական դատարանի առջև։ Երևանի օկրուգային դատարանի 1892 թ. ապրիլ-մայիսին Կարսում հրավիրված նստաշրջանում պաշտոնական փայլուն ճառով հանդես եկավ Օդեսայի համալսարանի իրավաբանական բաժնի շրջանավարտ, Երևանի թեմական դպրոցի հոգաբարձու Գաբրիել Մնացականյանը, ասպագայի գյուղագիր Գ. Բաբկենցը։ Նա համարձակորեն հերքեց ցարական իշխանությունների հորինած մեղադրանքները, մատնանշեց բազաբական նշանակություն ունեցող այն գործոնները, որոնք ստիպել էին հայրենասերների խմբին զենք վերցնել հանուն հայրենիքի փրկության։ Զերբակալվածներից 27-ը դատապարտվեցին 3-ից մինչև 20 տարվա տաժանակրության։ 1895 թ. մարտի 1-ին Ս. Կուկունյանն ու նրա ընկերները բռնեցին Սիբիր-Սախալինի տառապալից ուղին։ Աքսորի դատապարտվածներից ոմանց հա-

ջողվեց ճանապարհից փախչել[8]։ Ս. Կուկունյանը աքսորից վերադարձավ 1906 թ.։ Սակայն շուտով գյուղացիներին իշխանության ու վաշխառուների դեմ տրամադրելու և այլ մեղադրանքներով նա նորից մի քանի անգամ ձերբակալվեց և 1913 թ. մահացավ Օրյոլի տաժանակիրների բանտում։

Ռուսաստանում ծայր առած հեղափոխական հուժկու շարժումներից ահաբեկված, ցարական կառավարությունը սարսափով էր դիտում նաև նվաճված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական ընդվզումները։ Ցարիզմի համար վտանգավոր էր հայկական շարժումը, որն սկզբնապես հետապնդելով արևմտահայերի ազատագրման նպատակը, հետագայում իր մյուս ծայրով կարող էր ուղղվել նաև ցարական բռնատիրության դեմ։ Կայսրության բազմազգ ու բազմալեզու ժողովուրդների սոցիալական ճնշումը ծայրամասերում զուգակցվում էր ազգային ճնշման հետ։ Ոչնչացվում, խեղդվում էր ազգային ինքնագիտակցության, քաղաքական ինքնուրույնության ձգտման նվազագույն դրսևորումն անգամ[9]։

Արևմտահայերի և արևելահայերի ազատագրական պայքարը շաղկապելու հայ գործիչների բոլոր ջանքերն իրենց վրա էին բևեռում ցարական իշխանությունների ուշադրությունը։ Այդ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները վերլուծող մի փաստաթղթում ցարական չինովնիկներն անհանգստացած ահազանգում էին, որ հեղափոխական-ազատագրական գաղափարները տարածվել են հայ հասարակայնության զանազան խավերի մեջ՝ աղքատ թե ունևոր, արհեստավոր, գյուղացի թե մտավորական[10]։

Հայ ժողովրդի դարավոր բաղձանքը հասկանալի և ընդունելի էր միայն այն Ռուսաստանի համար, որը մահու և կենաց կռիվ էր հայտարարել ցարական նեխված վարչակարգին, մարտահրավեր նետել ռուս բյուրոկրատիային՝ հանուն համայն Ռուսաստանի աշխատավոր զանգվածների վերջնական ու լիակատար ազատագրման։ Պատմական զարգացման պրոցեսը տանում էր դեպի ճնշված ազգերի ազատագրում և ազգային ինքնուրույն պետություններ ստեղծում։

Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ կապիտալիզմի զարգացման հեռանկարի, տնտեսական առաջընթացի տեսակետից իսկ, նոր, անկախ պետությունների ստեղծումը առաջադիմական նշանակություն ունի. «...Բալկաններում,—գրում էր նա,—կապիտալիզմի զարգացման լավագույն պայմաններն ստեղծվում են հենց այդ թերակղզում, այն չափով, ինչ չափով ինքնուրույն ազգային պետություններ են ստեղծվում»[11]։

Կարևորը ճնշված ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ապահովումն էր։ Ուստի Վ. Ի. Լենինը պնդում էր, որ «եթե մենք չառաջադրենք անջատման իրավունքի լոզունգը, մենք ոչ միայն ճնշող ազգի բուրժուազիայի ջրաղացին ջուր լցրած կլինենք, այլև այդ ազգի ֆեոդալների ու աբսոլյուտիզմի ջրաղացին»[12]։ Նա մերկացնում ու խարազանում էր ամեն կարգի կաղետների ու անգամ սո-

---

8 Սրանց մեջ էր Եփրեմ Դավթյանը՝ 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխության առաջնորդներից մեկը։

9 Տե՛ս Г. А. Галоян, Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900—1922, Ереван, 1969, стр. 3.

10 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 51, թ. 6։

11 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 497։

12 Նույն տեղում, էջ 513։

ցիալիզմի փետուրներով զարդարված այլ կուսակցությունների մեծապետական շովինիզմը, սոցիալիզմի գործի նկատմամբ դավաճանություն համարում նրանց վարքագիծը, եթե նրանք չեն պաշտպանում Ռուսաստանի ճնշված ժողովուրդների անջատման, նրանց «սեպարատիզմի» իրավունքը։

Երկկողմանի խոցվող հայկական շարժումը ցարական ռեակցիայի առջև նույնպես տեղի չտվեց։ Այն բղկտվում, բայց և ծավալվում, հզորանում էր անընդհատ, հարկավ առաջին հերթին դրսևորվելով որպես արևմտահայ ժողովրդի ազատագրման նպատակին ուղղված մի հերոսամարտ։

1891 թ. հոգևորական Մինաս Տեր-Պետրոսյանը Թուրքիային սահմանակից Կարսի եկեղեցում առավոտյան աղոթքն ավարտելով վարդանանց հերոսներին նվիրված ճառով, հավաքվածներին կոչ էր անում. «Հասել է Հայաստան ստեղծելու ժամանակը, ուշադրություն մի դարձնի ձեր ընտանիքներին, թողեք նրանց և գնացեք օգնելու ձեր եղբայրներին, որոնք գտնվում են Թուրքական լծի տակ և կռվեք մինչև ձեր արյան վերջին կաթիլը»[13]։ Այս ելույթի համար նա վտարվեց Կարսից։ Ավելի ուշ Թիֆլիսում արևմտահայերի օգտին պրոպագանդ մղելու մեջ էին մեղադրվում Լևոն Մանվելյանը, Կոմիտասը և ուրիշներ։ 1895 թ. հակաթուրքական տրամադրություններ սերմանելու համար Մետեխի բանտ նետվեց Ալ. Շիրվանզադեն, ապա (1898-ին) երկու տարով աքսորվեց Օդեսա։ Բանտարկվեցին և Թիֆլիսից աքսորվեցին Ղ. Աղայանը, Ավ. Իսահակյանը, Ատրպետը և շատ ուրիշներ։

Բռնություններն ուժեղացան մանավանդ 90-ական թվականների երկրորդ կեսից, երբ վերսկսվեց հայկական դպրոցները փակելու ու եկեղեցական գույքը բռնագրավելու հերթական փուլը, որը զուգակցվեց մամուլի, գրականության նկատմամբ սաստկացող հալածանքներով ու բարեգործական ընկերությունների գործունեության սահմանափակմամբ։

90-ական թվականներին մոլեգնած ռեակցիայի հետ մեկտեղ հզորանում էր նաև ազատագրական շարժման թափը, որը խթանում էր ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը։ Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության մի տեղեկագրից երևում է, որ տեղացի հայերը, որոնց ազգանունները վերջանում են ով-ով, այժմ դրանք գրում են հայկական վերջավորությամբ և պահանջում դատարանում մայրենի լեզվով երդվելու իրավունք։ Հայերեն լեզուն համարյա մոռացած մտավորականները, անգամ զինվորականները, սկսել էին իրենց երեխաներին հայկական կրթություն տալ՝ հատուկ տնային ուսուցիչներ վարձելով և այլն[14]։ Գր. Արծրունու Բաղումը 1892 թ. վերածվեց գավառներից ժամանած հայության զանգվածային ըմբոստության։

Ժողովրդի փրկության ուղիներ էին որոնում Հ. Թումանյանն ու Ավ. Իսահակյանը։ Հայրենասիրական քնար էին հնչեցնում Հ. Հովհաննիսյանը, Ղ. Աղայանը, Ա. Ահարոնյանը, Շիրվանզադեն, Լեռենցը, Լեոն։ Երիտասարդ Ալ. Ծատուրյանը, հաղթահարելով 90-ական թվականների արևմտահայ դեպքերի առթիվ իրեն համակած հոգեկան մղձավանջը, հրաշքով դիմակայող իր ժողովրդին կոչ էր անում հույսը դնել սեփական ուժերի վրա և շարունակել հերոսական պայքարը։ Ժողովրդի ինքնաճանաչման ու ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուշացած ծրագրով՝ «Սկիզբն երկնաց» վեպով 90-ական թվա-

---

13 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, Լենինգրադի հավաքածու, № 1, ֆ. 1022, ց. 9, գ. 60, էջ 5։

14 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 51, էջ 3։

կանների շեմից ներս մտավ նաև հայ գրականության «դեղջուկ նահապետը»՝ Պ. Պռոշյանը։

Հարկավ, այդ իրադարձությունները առավել ոգեցուցիչ պիտի լինեին արևմտահայ մտավորականության ներկայացուցիչների՝ Գ. Զոհրապի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի, Ա. Արփիարյանի, Լ. Բաշալյանի, Տ. Կամսարականի, ապա և Սիամանթոյի ու Ա. Զոպանյանի և հայ մշակույթի մյուս երախտավորների համար, որոնք թեպետ ստեղծագործում ու մարտնչում էին, բայց նրանց աչքերի առջև «սուգի երկիր» էր դարձել Հայաստանը, ուր «մոխրի համ մը» կար օդի մեջ, ու «ջարդերի հիվանդ» էին դարձել՝ համատարած։

* * *

Կարինի, Կ. Պոլսի ժողովրդական ցույցերի, Կուկունյանի ձախողված արշավանքի և մյուս ըմբոստությունների ահիթով վերսկսված բռնություններին ու հալածանքներին հետևանքով ժողովրդական հուզումներ ու զինված ելույթներ տեղի ունեցան Թուրքիայի մյուս հայաշատ վայրերում։ 1890 թ. Տարոնի Վարդենիս գյուղը հարստահարիչների դեմ զինված դիմադրության առաջնեկներից մեկն էր, ուր Մարգար Ամրոյանի (Մարգար վարժապետ) ղեկավարությամբ ինքնապաշտպանության դիմեցին համարյա բոլոր զենք ունեցող գյուղացիները։ 1891 թ. սկզբներին կուսակալի ապարանքի ու ռուսական հյուպատոսարանի առջև բողոքի խաղաղ ցույց կազմակերպեց Վանի հայ ազգաբնակչությունը։ Հրապարակային նման ցույցեր կազմակերպվում էին պարբերաբար և ամենուրեք։

Ժողովրդական այդ ընդվզումների հետ մեկտեղ, 90-ական թվականների սկզբներին շարունակում էին մարտնչել ու հարստահարություններից արևմտահայ խաղաղ ազգաբնակչությանը պաշտպանել հայ ֆեդայիները։ Մուշ-Սասունի իրենց մարտական դիրքերում էին Բերդակ գյուղը կենտրոն դարձրած սասունցի Արաբոն ու նրա զինակիցները։ Երզնկայի ու Սեբաստիայի տարածքում գործում էին Գալուստ Արխանյանի (Մնձուրիի անուն), Ռուբեն Շիշմանյանի, Հովհաննես Մինասյանի ղեկավարած հայդուկային խմբերը և ուրիշներ։ Ավելի ուշ աչքի ընկավ նաև Դանիել Զաուշի հայդուկային խումբը, որն առավել հայտնի դարձավ Շապին-Կարահիսարի 1895 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունում։

Հայդուկային շարժման մեջ նշանակալի դեր կատարեցին Արամ Աշըգպաշյանն ու Հ. Պոյաճյանի եղբայրը՝ Ժիրայրը (Մարտիրոս Պոյաճյան)։ Վերջինս Կեսարիայի Տերևանք գյուղի եկեղեցու վանահայր Դանիել վարդապետի հետ մեկտեղ ստանձնել էր Թորոս Տառուկյանի և Կյուլբեկ Համալյանի գլխավորած մեծ, ինչպես և փոքր «Զելլե»-ներ կոչվող հայդուկային խմբերի ղեկավարի դերը[15]։ Սրանք նույնպես հիմնականում գործում էին Կեսարիա—Սեբաստիա—Կյուրին տարածքում։ Վասպուրականում գործում էին շատախցի հայդուկներ Զաթոն ու Շերոն։ 1892 թ. սկսած ենուսում աչքի ընկավ երիտասարդներից կազմված հայդուկային մի խումբ, որն արիաբար մարտնչում էր համիդիեականների դեմ, կազմակերպում գավառի աշխատավորության ինքնապաշտպանությունը։

---

15 Տե՛ս «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության», հ. Ա, էջ 113—120։

90-ական թվականների առաջին կեսը նշանակալի էր նաև զինատար խմբերի գործունեությամբ, որոնք Թուսաստանից և Անդրկովկասից տարբեր ճանապարհներով ու միջոցներով զենք էին տեղափոխում «Երկիր»։ Այդ ասպարեզում տարվող աշխատանքներն առավել գործուն դարձան, երբ 1891 թ. Թավրիզում հիմնադրվեց «Խարիսխ» զինագործական արհեստանոցը և Անդրկովկասից Պարսկաստան, իսկ հետագայում այնտեղից «Երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան անցան Վարդան Մեհրբյանը (Վարդան), Ալեքսանդր Պետրոսյանը (Պետո) և ուրիշներ։ Գյուղացի Մինասի անվան տակ ծպտված Վանից Սալմաստ, ապա Թավրիզ անցավ և 1890—1893 թթ. զգալի աշխատանք կատարեց նաև Փանոս Թերլեմեզյանը։ Այդ գործին էին նվիրվել նաև երիտասարդ Արմենակ Եկարյանը, Բաֆֆու կրտսեր քույրը՝ Ջավահիրը և շատ ուրիշներ։ Եվրոպայից զենք տեղափոխելով էր զբաղված Զեյթունի ապագա հերոսը՝ Աղասին (Կարապետ Թուր-Սարգսյան)։

Նախապես Թիֆլիսում ու Երևանում գործելուց և Տուլայի զինագործարանում մասնագիտանալուց հետո Պարսկաստան անցավ ու Թավրիզի զինագործարանի ղեկավարությունն ստանձնեց Երևանցի Դալուստ Ալոյանը։ 90-ական թվականներին զինագործարանների էին վերածվել Արաքսի ափին գտնվող ս. Ստեփանոսի եկեղեցին և Մուշի ս. Կարապետի վանքը։ Այստեղ էր գործում եռանդուն վարդապետ Վարդան Հակոբյանը։ Թուրք-պարսկական սահմանագլխին գտնվող և հայգյուղերի ու զինատար խմբերի համար 1891—1892 թթ. ապաստան ու հավաքատեղի դարձած Դերիկի ս. Աստվածածնի կիսավեր վանքի վանահայրությունն ստանձնեց հայ ազատագրական պայքարի մեջ իր նախկին գործունեությամբ արդեն հայտնի Բագրատ Թավաբալյանը։

Սակայն XIX դարի 90-ական թվականների սկզբներին վերելք ապրող հայ ազգային-ազատագրական շարժումը բախվեց սուլթանական մոլեգնող ռեակցիային։ Հայ ժողովրդի հալածանքներն ավելի սաստկացան։ Արգելվեց եկեղեցական արարողությունների ժամանակ խոսել հայերի կամ Հայաստանի հետ կապված հարցերի մասին, անգամ անուններ տալ։ Գրաքննությունը արգելեց բնակավայրերի հայկական անվանումների օգտագործումը, օրինակ, Կարին, Բաղեշ, Տիգրանակերտ և այլն։ Հայ զինվորական բժիշկները հեռացվեցին ռազմական միավորումներից, հայ պաշտոնյաները՝ դատական և մյուս մարմիններից։ 1892 թ. սուլթանի հրամանով դադարեցվեց Միացյալ հայոց ընկերության գործունեությունը, իսկ 1893 թ. արգելվեցին Ազգային սահմանադրության մայիսյան տոնախմբությունները։ Ըստ էության արգելվեց նաև Ազգային սահմանադրությունն ընդհանրապես, և Կ. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովը. մինչև լրիվ խափանումը (1896), մի քանի ոչ լիարժեք նիստեր գումարեց միայն։ 1897 թ. կառավարական որոշմամբ արգելվեց հայերին զրականության մուտքը Թուրքիա, նոր խստություններ սկսվեցին Թուրքիայում հրատարակվող հայ պարբերականների նկատմամբ։

Բայց առավել սարսափելի զանգվածային ջարդերն էին, որ ձեռնարկվեցին ազատագրական շարժումը խեղդելու և Հայաստանը հայաթափ անելու դիտավորությամբ։

90-ական թվականների սկզբների հայ ազատագրական շարժման համար ողբերգական էր հատկապես 1893 թ., երբ հայոց հինավուրց աշխարհը դեռ 1894—1896 թթ. ահասարսուռ ջարդերի նախօրեին դարձավ արյունալի իրա-

դարձությունների թատերաբեմ[16]։ Մեկը մյուսի ետևից պոռվեցին դեռևս 80-ական թվականներից թուրքական բռնապետության դեմ ըմբոստացած ու զինավառ պայքարի ելած բազմաթիվ հայդուկներ ու հասարարական գործիչներ, իսկ թուրքական բանտերը ծայրեծայր լցվեցին հայ «կասկածելիներով» ու նրանց համախոհներով։ Զերբակալվեցին այնքան անմեղ մարդիկ, որ թուրքական բանտերն այլևս հնարավորություն չունեին բոլորին պարփակելու իրենց մեջ և հաճախ իշխանությունները ստիպված էին լինում զորանոցներ տրամադրել այդ նպատակին։

Կովկասից «Երկիր» վերադարձի ճանապարհին, իր հայրենի լեռներին դեռ չհասած, Խնուսի ու Մուշի միջև ընկած քրդական մի գյուղի մոտակայքում հերոսաբար կռվեց ու յուրայինների հետ նահատակվեց Արաբոն։ 1894 թ. գարնանը Յոզգադում կախաղան հանվեց Ժիրայրը։ Օսմանյան զորքերի դեմ Մարզվանում տված անհավասար մարտում նահատակվեցին Բարեղ Զաքարյանն (Լևոն) ու նրա ընկերները, կախաղան բարձրացվեց Տարոնի երիտասարդության ղեկավար, վարդենիսցի Մարգար վարժապետը։ Սակայն այդ դաժանությունները ոչ թե վհատեցրին, այլ պայքարի նոր ճանապարհ դուրս բերեցին հայ ազատամարտի աննկուն զինվորներին։

2. ՍԱՍՈՒՆԻ 1894 թ. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականության դեմ ուղղված ժողովրդական հուզումները լայն թափ ստացան հատկապես Սասունում։

Օսմանյան կայսրության Բիթլիսի կուսակալության Մուշի գավառի, մասամբ նաև Բիթլիսի, Գենջի ու Սղերդի գավառների մեջ մտնող պատմական Սասունը XIX դարի վերջերին ընդգրկում էր շուրջ մեկ տասնյակի հասնող գյուղախմբեր (Նահիե)՝ մոտ 35 հազար հայ ազգաբնակչությամբ։ Սասնո ամրոցի միջնադարյան լքված ավերակները հայտնի էին Դավթի բերդ անունով[17]։

XIX դարի 80-ական թվականներից սկսած քրդական հրոսակների և կառավարական զորքերի ու ոստիկանության կամայականությունների դեմ ինքնապաշտպանական մարտերով աչքի ընկան Շատախի, Սովասարի գյուղախմբերի[18], Շենիկի, Սեմալի, Ալիանքի, Տալվորիկի, լեռնաշխարհի կենտրոն համարվող Գելիեգուզանի[19] և Սասունի մյուս շրջանների ու գյուղերի հայ աշխատավոր բնակիչները։ Ըմբոստ լեռնականների դժգոհությունը ծայրաստիճան սրվեց 90-ական թվականների սկզբներին, երբ կառավարությունը փորձեց կրկնակի գանձել պետական հարկերը, ապա և հաշվեհարդար տեսնել իրավացի բողոքող աշխատավոր գյուղացիների հետ։

---

16 Տե՛ս «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», М., 1897, ч. II, стр. 91—92.

17 Բերդից քիչ հարավ պահպանվել էր հին Սասուն բնակավայրի փոքրիկ մի մասը՝ Քաղաքիկը։

18 Սասունի գավառակի Շատախի շրջանը չպետք է շփոթել Վանի Շատախ գավառի հետ։

19 Տալվորիկն ու Գելիեգուզանը ոչ թե գավառակներ կամ գյուղախմբեր էին, ինչպես հաճախ շփոթում և գրում են ուսումնասիրողները, այլ գյուղեր՝ յուրաքանչյուրն իր շուրջ մեկուկես տասնյակի հասնող թաղերով, որոնք երբեմն հիշատակվում են որպես առանձին բնակավայրեր։